

ПШАМ ПА-БЕЛАРУСКУ ПРАВІЛЬНА

З 1 верасня 2010 года ўступіў у сілу Закон Рэспублікі Беларусь “ Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ад 23 ліпеня 2008 года. У сувязі з гэтым дзяржаўныя органы, іншыя арганізацыі, у тым ліку агульнаадукацыйныя ўстановы, а таксама грамадзяне Рэспублікі Беларусь, замежныя грамадзяне і асобы без грамадзянства, якія пастаянна ці часова знаходзяцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, павінны кіравацца “Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, зацверджанымі Законам, ва ўсіх сферах і выпадках выкарыстання пісьмовай беларускай мовы.

Новая рэдакцыя “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” — гэта не рэформа існуючага беларускага правапісу. Новая рэдакцыя накіравана на яго карэкціроўку, памяншэнне колькасці выключэнняў, падпарадкаванне большасці напісанняў агульным правілам і заканамернасцям. Яна з’яўляецца аптымальнай у сучаснай моўнай сітуацыі ў краіне і будзе садзейнічаць стабілізацыі правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы нашай краіны і мовы тытульнай нацыі.

Для якасці арганізацыі працэсу навучання беларускай мове пасля ўвядзення ў дзеянне Закона Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі!” Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь вызначаны пераходны перыяд, працягласць якога складае 3 гады (з 1 верасня 2010г. па 31 жніўня 2013 г.).

На працягу гэтага перыяду настаўнікі на кожным уроку беларускай мовы будуць праводзіць арфаграфічныя хвіліны, на якіх пазнаёмяць вучняў са зменамі ў напісанні тых ці іншых слоў у адпаведнасці з новай рэдакцыяй “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”.

У пераходны перыяд пры праверцы навучальных, кантрольных, экзаменацыйных работ памылкі ў напісанні слоў, якія адпавядаюць правілам арфаграфіі 1959 года, настаўнікі павінны выпраўляць, аднак пры выстаўленні адзнакі не ўлічваць.

Пры правядзенні кантрольных дыктантаў, пераказаў будуць падбірацца тэксты, у якіх не выкарыстоўваюцца словы, дзе адбыліся змены ў правапісе. Калі ў тэкстах сустракаюцца такія словы, настаўнікі будуць папярэджваць вучняў аб зменах У іх напісанні згодна з новай рэдакцыяй “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”(2008 г.). Словы будуць запісвацца настаўнікам на дошцы, тлумачыцца іх правапіс, а пры неабходнасці і лексічнае значэнне.

Правапіс вялікай і малой літар

Ужыванне вялікіх літар – гэта асаблівы графічны прыём, сутнасць якога ў размежаванні ўласных і агульных імёнаў, якое непасрэдна звязана з тым ці іншым значэннем слова. Цяжкасць напісання вялікай літары заключаецца ў тым, што не заўсёды проста вырашыць, ці з’яўляецца назоўнік або прыметнік уласным імем. Таму напісанне вялікіх літар – праблема не

заўсёды чыста арфаграфічная, а часта вынік нізкага кругагляду, недастатковасці ведаў.

Агульныя правілы правапісу вялікай і малой літар.

ПРАВИЛА 1. З вялікай літары заўсёды пішацца першае слова ў сказе: Уражаны прыгажосцю асенняга пейзажу, я на хвілінку спыніўся.

ПРАВИЛА 2. З вялікай літары заўсёды пішацца першае слова пасля клічніка, якім выдзяляецца зваротак, а таксама выклічнік у пачатку сказа: Дарагія вучні! Любіце кнігу, яна навучыць вас разумець жыццё, яна дасць вам сілы і розум. Эх! Паехаць бы зараз да рэчкі.

ПРАВИЛА 3. Па традыцыі з вялікай літары пачынаецца радок (першае слова) у вершаваных тэкстах:

А ўсё ж вінаваты і я:

Суладдзе ў прыродзе парушана.

Паменшала птушак сям’я,

І рыба бяздумна патручана.

ПРАВИЛА 4. З вялікай літары пішацца першае слова пасля двукроп’я:

* у пачатку простае мовы: Настаўнік яму сказаў: “Не пакідай, Сцёпка, навукі: у цябе вялікія здольнасці да яе”.

* У пачатку цытаты, якая з’яўляецца самастойным сказам: П. Глебка з поўнай падставай пісаў: “Лірычную плынь унёс у нашу праявітую мову М. Лынькоў”.

Памятай!

Калі цытата ўключаецца ў просты ці складаны сказ у якасці яго граматычнай часткі, тады яна пачынаецца з малой літары: Я. Колас справядліва ўказваў, што “родная мова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет”

ПРАВИЛА 5. Пішацца з малой літары першае слова пасля шматкроп’я, калі яно стаіць у сярэдзіне сказа і абазначае прыпыненне ў маўленні: Зямля... зямля... туды, туды, брат, будуй яе... ты дай ёй выгляд...

ПРАВИЛА 6. Пішацца з малой літары першае слова ў сярэдзіне сказа пасля шматкроп’я, якое абазначае, што частка гэтага сказа апушчана: ... з невялікай і чыстай крыніцы пачынаецца Нёманец, каб потым стаць бацькам Нёманам.

ПРАВИЛА 7. Пішацца з малой літары першае слова пасля клічніка, калі ён стаіць у сярэдзіне сказа: І кожны, хто мяне спытае, пачуе толькі адзін крык: што хоць мной кожны пагарджае, я буду жыць! — бо я мужык!

ПРАВИЛА 8. Пішацца з малой літары першае слова ў словах аўтара, якія ідуць пасля простае мовы з клічнікам, пытальнікам або шматкроп’ем: “Цяпер, браце, наша свята!” – сказаў бацька Міколку. “Чаго гэта шуміць так вецер?” – спытаў Лявонка.

Ужыванне вялікіх літар – гэта асаблівы графічны прыём, сутнасць якога ў размежаванні ўласных і агульных імёнаў, якое непасрэдна звязана з тым ці іншым значэннем слова. Цяжкасць напісання вялікай літары заключаецца ў тым, што не заўсёды проста вырашыць, ці з’яўляецца назоўнік або прыметнік уласным імем. Таму напісанне вялікіх літар – праблема не

заўсёды чыста арфаграфічная, а часта вынік нізкага кругагляду, недастатковасці ведаў.

Правілы, паводле якіх змякчальны мяккі знак не пішацца

Правіла 1. Пасля літар ж, ш, дж, ч, р, якія абазначаюць зацвярдзелыя гукі, а таксама пасля літар б, п, м, ф, в, якія абазначаюць адпаведныя губныя зычныя: мыш, рэжце, дождж, Сібір, рэч, прэч, Об, голуб, стэп, восем, верф (параўнайце ў рускай мове: Обь, голубь, степь, восемь, верфь).

Правіла 2. Пасля з, с, ц, дз перад мяккімі зычнымі, калі пры змене формы слова (або змене яго другім словам таго ж кораня) гэтыя мяккія зычныя не могуць быць цвёрдымі: песня- песні- песнямі, спевы, снег, здзейсніць, шчырасцю, усмешка, ёсць, Дзмітрый.

Правіла 3. Перад мяккім гукам [в’]: дзверы, мядзведзь, Дзвіна, цвітуць, дзвесце, святло, звер (акрамя ледзьве).

Правіла 4. Паміж дзвюма аднолькавымі літарамі, якія перадаюць на пісьме падоўжаныя зычныя: узлесе, рыззё, жыццё, карэнне, наваколле, рыссю, соллю, суддзя.

Правіла 5. Перад суфіксам –чык- назоўнікаў, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца не на -нь: балончык (балон), вагончык (вагон), кончык (канец), патрончык (патрон).

Правіла 6. Перад суфіксам –ск- у прыметніках і ўласных імёнах, калі яны не ўтвораны ад назваў месяцаў на –нь і назоўніка восень: Смаргонскі раён (Смаргонь), Любанскі раён (Любань), конскі (конь), разанскі (Разань), гродзенскі.

Памятай!

1. Пасля н перад літарай ш мяккі знак таксама ніколі не пішацца: іншы, меншы, меншанькі, меншасць.

2. Пасля літар, якія абазначаюць мяккія зычныя, калі пры змене слова абодва зычныя становяцца цвёрдымі, мяккі знак таксама не пішацца: на прызбе (прызба), у гняздзе (гняздо), чысціць (чысты), паслі (пасла), злезлі (злезла), казляня (казла), маслёнка (масла) і г.д.

Правілы правапісу падоўжаных зычных

Падоўжаныя зычныя – спецыфічная фанетычная з’ява беларускай мовы. Узнікла яна ў перыяд, калі старабеларуская мова пачала развівацца самастойна, і на месцы былых спалучэнняў “зычны + j” сталі падаўжацца наступныя зычныя:

[л’] — галлё, ралля, вяселле, крылле, наваколле, гніллю, моллю. У слове чуллівы і вытворных ад яго падоўжаны [л’] узнік пры словаўтварэнні: чулы + лів. Формы ж дзеяслова ліць прынята пісаць лью, льеш, лію, ліеш;

[н’] — пытанне, жаданне, свіння, снаданне, світанне, рунню;

[з’] — рыззё, палоззе, грязю, мазю. У слове ззяць і вытворных ад яго падоўжаны зычны ўтвараецца ў пачатку слова;

[с’] — калоссе, кассё, рыссю, Палесе, воссю;

[дз'] — абоддзе, разводдзе, паводдзе, суддзя;
[ц'] — смецце, выццё, свацця, раццю;
[ж] — збожжа, бездарожжа, падарожжа, Разважжа;
[ш] — узвышша, зацішша, мышшу, удушша;
[ч] — прадплечча, сучча, ламачча, ноччу.

Правілы правапісу літар ы,і,й

Правіла 1. Незалежна ад вымаўлення гук і перадаецца на пісьме літарай і заўсёды:

* у пачатку слова: яна ішла, брат іграў, Індыя, Ірак; у тым ліку і тых, якія пішуцца праз злучок: экс-інжынер, экс-імператар і інш.;

* пасля беларускіх прыставак звыш-, між-, а таксама іншамоўных прэфіксаў пан-, супер-, транс-, фор-, пост-, гіпер-: звышімклівы, звышідэйны, звышіндустрыяльны, міжрыгацыйны, міжінстытуцкі, панісламізм, контрідэя, котрыгра, суперінтэлект, трансіндыйскі, форінжэктар, постінфарктны, гіперінфляцыя;

* у складанаскарочаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны: дзяржінспектар, медінстытут, палітінфармацыя, педінстытут, санінструктар, спецінструктаж.

Правіла 2. Гук і пасля прыставак на галосны чаргуецца з й і перадаецца на пісьме літарай й у словах з коранем іс-ці, ігр-аць, ім-я, інач-ай: зайсці, знайсці, прыйсці, пайшоў, выйду, увайсці, выйшаў, прыйшоў, выйграць, зайграць, перайграць, выйгрыш, перайменаваць, найменне, займенны, займеннік, пайменны, няйначай, перайначыць, перайначванне; у словах займаць, наймаць, пераймаць, перайманне.

Правілы правапісу падоўжаных зычных

Падоўжаныя зычныя – спецыфічная фанетычная з'ява беларускай мовы. Узнікла яна ў перыяд, калі старабеларуская мова пачала развівацца самастойна, і на месцы былых спалучэнняў “зычны + j” сталі падаўжацца наступныя зычныя:

[л'] — галлё, ралля, вяселле, крылле, наваколле, гніллю, моллю. У слове чуллівы і вытворных ад яго падоўжаны [л'] узнік пры словаўтварэнні: чулы + лів.Формы ж дзеяслова ліць прынята пісаць лью, льеш, лію, ліеш;

[н'] — пытанне, жаданне, свіння, снаданне, світанне, рунню;

[з'] — рыззё, палоззе, граззю, маззю. У слове ззяць і вытворных ад яго падоўжаны зычны ўтвараецца ў пачатку слова;

[с'] — калоссе, кассё, рыссю, Палессе, воссю;

[дз'] — абоддзе, разводдзе, паводдзе, суддзя;

[ц'] — смецце, выццё, свацця, раццю;

[ж] — збожжа, бездарожжа, падарожжа, Разважжа;

[ш] — узвышша, зацішша, мышшу, удушша;

[ч] — прадплечча, сучча, ламачча, ноччу.

Правілі прыставак

Цяжкасці выклікаюць прыстаўкі на з-,с-. У словах з гэтымі прыстаўкамі вучні часта робяць памылкі. Трэба памятаць: у прыстаўках з-,із-, уз-, раз-, без-, небез-, абез-, праз-, цераз- літара з пішацца перад звонкімі, санорнымі зычнымі і ётавымі галоснымі (перад апострафам): збіць, здаць, знесці, ізноў, узняць, узбіцца, розгалас, бязмежны, небеззаганны, небязгрэшны, абезгалосець, абязгрошыць, празмерны, цераззерніца і пад.; раз'есці, раз'езд, абяз'ёдаваны, з'інець, раз'юшаны, без'языкі, бяз'ядзерны, з'ялчэць, з'явішча, уз'юрыцца.

* У слове разявіць і вытворных ад яго, а таксама ў словах узлаваць і ўзлавацца адбылося сцяжэнне [з] – прыстаўкі і [з]- кораня.

* У гэтых жа прыстаўках замест літары з пішацца літара с перад глухімі зычнымі: скінуць, схапіць, іспыты, усхваляць, раскідаць, роспіс, беспадстаўны, небескарысны, абяскровіць, абясшкодзіць, цераспалосіца, росшукі, росчырк.

* У гэтых жа прыстаўках замест літары з пішацца літара с перад глухімі зычнымі: скінуць, схапіць, іспыты, усхваляць, раскідаць, роспіс, беспадстаўны, небескарысны, абяскровіць, абясшкодзіць, цераспалосіца, росшукі, росчырк.

Памятай!

1. Калі корань слова пачынаецца няётавымі галоснымі (а,у,э,ы), та замест прыстаўкі з- пішацца с-: сэканоміць, сэканомлены, сахвоціцца, сыграць, сымшыць, сыскаць, сэкранізаваць, але: зарыентавацца, зыначыць, зымправізаваць.

2. У словах, утвораных ад дзеясловаў ісці, хадзіць, прыстаўкі на з- пішуцца ў залежнасці ад лексічнага значэння (па слоўніку): зысці –сысці, зысціся-сысціся, зыходзіць – сыходзіць, зыходзячы- сыходзячы, зыходны- сыходны, зыход-сход.

Правіла 1. У прыстаўцы дыз- пішацца літара з перад галоснымі (у тым ліку ётавымі) і с – перад усімі зычнымі: дэзасацыяцыя, дыскваліфікаваць, дысгармонія, дыспрапорцыя, дысфункцыя, дыскамфорт.

Правіла 2. Прыстаўка дэз- пішацца нязменна: дэзактывацыя, дэзарыентацыя, дэзынфекцыя (раней пісалася дэзінфекцыя), дэзынтэграцыя (раней пісалася дэзінтэграцыя), дэзурбанізацыя.

Правіла 3. Спалучэнні літар сч, сш, сшч, зж, здж на стыку прыстаўкі і кораня перадаецца нязменна (не па вымаўленні): расчахліць, расчыніць, счысціць, счапіць, счэп, усчаць, счакацца, бесчалавечны, бясчулы, расчапіць (раз'яднаць), усчапіць (павесіць), расшчапіць(раскалоць), расшчапленне (расколванне), расшчэп (раскол; не блытаць счапіць і шчапаць), расшчаміць (разняць), расшчодрыцца, расшчоўкацца, расшыць, расшырэнне, сшытак, сшарэлы, расшумецца, расшпілены, бясшкодны, бясшлюбны, зжыцца, разжаць, разжаліць, разжаніць, безжурботна, безжышцёвы, узжучыць, зджаліць.

Правілі суфіксаў назоўнікаў

Сваю адметнасць у беларускай мове маюць суфіксы –чын- і –шчын-. Яны ўтвараюць дзве адрозныя групы імён: назоўнікі са значэннем пэўнай грамадскай з’явы і назоўнікі са значэннем рэгіёна, абшару.

Суфікс –чын- пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на д-т, з-с, ж-ш, дж-ч: складчына (склад-), спадчына (спад-), азіятчына (азіят-), салдатчына (салдат-), братчына (брат-), старасветчына (свет-), казаччына (казак-/казач-), рэкрутчына (рэкрут-); Валагодчына (валагод-), Брэстчына (брэст-), Навагрудчына (навагруд-), Ноўгарадчына (ноўгарад-), Суражчына (сураж-), Добрушчына (добруш-), нямецчына (нямец-/нямеч-), турэччына (турэц-/турэч-), Дабружчына (дабруж-), Глушчына (Глуск: глух-/глуш-), Грэшчына (Грэск: грэс-/грэш-), Полаччына (Полацк: полат-/полац-/полач-), Случчына (Слуцк: слуц-/случ-).

Суфікс –шчын- пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя б,п,ф,в,м або санорныя н,р,л,й, а таксама ў (з в або л): скупшчына (скуп), здзельшчына (здзель-), нелегальшчына (нелегаль-), партызаншчына (партызан-), мінуўшчына (мінул-/мінуў-), манілаўшчына (манілав-/манілаў-), абломаўшчына (абломав-/абломаў-), татаршчына (татар-); Браслаўшчына (браслаў-), Гомельшчына (гомель-), Гуцульшчына (гуцуль-), Гродзеншчына (гродзен-), Смаленшчына (смален-).

Суфікс –шчык- пішацца і тады, калі ўтваральная аснова заканчваецца зычным з папярэднім санорным: інтэлігентшчына (інтэлігент-), эмігрантшчына (эмігрант-), Самаркандшчына (самарканд-).

Правілы правапісу суфіксаў –ск- і –ств-

Правіла 1. Калі ўтваральная аснова заканчваецца на с, то на пісьме спалучэнне сс перадаецца адной літарай: адэскі (Адэса+ск), матроскі (матрос+ск), рускі, беларускі, хакаскі, папуаскі, лаоскі, гандураскі, уэльскі, арзамаскі, вільнюскі, чавускі, копыльскі, палескі, залескі, прускі, тбіліскі, кутаіскі, туніскі, эскімоскі, індускі, пелапанескі.

Правіла 2. Калі ўтваральная аснова заканчваецца на д, з, то спалучэнне іх з суфіксальнай с падаецца як дс, зс: горад — гарадскі, люд — людскі, грамада — грамадства, сусед — суседскі, параход — параходства, бяда — бедства, француз — французскі, Каўказ — каўказскі, Сілезія — сілезскі.

Правіла 3. У словах, вытворных ад асноў славянскага паходжання на к, спалучэнне к і суфіксальнага с на пісьме перадаецца як ц: лясніцтва (ляснік+ств), мастацтва, сваяцтва, гарняцкі, казацкі, крыжацкі, сакавіцкі, асветніцкі, наглядальніцкі, славацкі, гарадоцкі, беластоцкі, уладзівастоцкі, чашніцкі, па-славацку.

Памятай!

У словах, утвораных ад асноў на к неславянскага паходжання, захоўваецца на пісьме спалучэнне кс: арынокскі, нью-ёркскі, бангкокскі, бузулукскі, цюркскі, каракскі, каракалпакскі, квебекскі, таджыкскі, узбекскі, але: калмыцкі.

Правапіс суфіксаў назоўнікаў

Сваю адметнасць у беларускай мове маюць суфіксы –чын- і –шчын-. Яны ўтвараюць дзве адрозныя групы імён: назоўнікі са значэннем пэўнай грамадскай з’явы і назоўнікі са значэннем рэгіёна, абшару.

Суфікс –чын- пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на д-т, з-с, ж-ш, дж-ч: складчына (склад-), спадчына (спад-), азіятчына (азіят-), салдатчына (салдат-), братчына (брат-), старасветчына (свет-), казаччына (казак-/казач-), рэкрутчына (рэкрут-); Валагодчына (валагод-), Брэстчына (брэст-), Навагрудчына (навагруд-), Ноўгарадчына (ноўгарад-), Суражчына (сураж-), Добрушчына (добруш-), нямецчына (нямец-/нямеч-), турэччына (турэц-/турэч-), Дабружчына (дабруж-), Глушчына (Глуск: глух-/глуш-), Грэшчына (Грэск: грэс-/грэш-), Полаччына (Полацк: полат-/полац-/полач-), Слуцчына (Слуцк: слуц-/случ-).

Суфікс –шчын- пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя б,п,ф,в,м або санорныя н,р,л,й, а таксама ў (з в або л): скупшчына (скуп), здзельшчына (здзель-), нелегальшчына (нелегаль-), партызаншчына (партызан-), мінуўшчына (мінул-/мінуў-), манілаўшчына (манілав-/манілаў-), абломаўшчына (абломав-/абломаў-), татаршчына (татар-); Браслаўшчына (браслаў-), Гомельшчына (гомель-), Гуцульшчына (гуцуль-), Гродзеншчына (гродзен-), Смаленшчына (смален-).

Суфікс –шчык- пішацца і тады, калі ўтваральная аснова заканчваецца зычным з папярэднім санорным: інтэлігентшчына (інтэлігент-), эмігрантшчына (эмігрант-), Самаркандшчына (самарканд-).

Правапіс суфіксаў дзеепрыметнікаў –ен-, -ян-

Правіла 1. У дзеепрыметніках, утвораных ад дзеясловаў на –іць, –ці, пішацца суфікс –ен-: адчыніць — адчынены, выбеліць — выбелены, згубіць — згублены; супакоены, споены, накормлены, куплены, спаганены, скрыўлены, запылены, дазволены, зроблены, пазнаёмлены, асілены, заклеены, спалены, схілены, разяўлены, прастрэлены, а таксама звезены, прынесены, растрэсены, заведзены, спрадзены, пакрадзены, аплецены, мецены.

Правіла 2. Спалучэнне галоснай я дзеяслоўнай асновы з суфіксам дзеепрыметнікаў –н- пішацца ў тых дзеепрыметніках, якія ўтвораны ад дзеясловаў на –яць-: абмяняны (ад абмяняць), пасеяны (ад пасеяць), развезены, змуляны, аблаяны, абсмяяны, спаяны, абстраляны, павыдумляны.

Правілы правапісу суфіксаў назоўнікаў

Правіла 1. Памяншальна-ласкальны суфіксальны комплекс –ічк- (-ычк-) пішацца ў назоўніках жаночага роду, якія ўтварыліся ад слоў з фіналлю –іц- (-ыц-): лесвічка (ад лесвіца), крынічка (ад крыніца), сунічка, завушнічка, запальнічка, палічка (ад паліца).

Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Правапіс суфіксаў дзеясловаў часта сустракаецца ў заданнях ЦТ. Пазнаёмімся сёння з некаторымі асаблівасцямі гэтага правапісу.

Правіла 1. Дзеяслоўны суфікс –ірава- (-ырава-) ужываецца:

калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія дзясловаў з дзясловамі з суфіксамі – ава- (-ява-): буксіраваць, парадзіраваць, візіраваць, будзіраваць, газіраваць, камандзіраваць, пазіраваць, пасіраваць, тушыраваць, парыраваць, планіраваць, паніраваць, візіраваць, будаваць, газавач, камандаваць, панаваць, фармаваць, апанаваць;

калі дзеяслоў без –ір-,(-ыр-) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць, г.зн. становіцца незразумелым: шакіраваць (параўн.: шакаваць), бравіраваць, гарманіраваць, драпіраваць, лабіраваць, курыраваць, фантазіраваць, штудзіраваць, манціраваць, мусіраваць, татуіраваць і інш.

Памятай!

1. У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: дэмаскіраваць — дэмаскаваць, акупіраваць — акупаваць, курсіраваць — курсавач, калькіраваць — калькаваць, базіраваць — базаваць.

2. Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца з суфіксам – ава- (-ява-): абстрагаваць, акліматызаваць, аналізаваць, ангажаваць, арыентаваць, балансаваць, ваенізаваць, груповаць, дыскутаваць, дэбатаваць, дэбютаваць, ігнараваць, іранізаваць, інспектаваць, інфармаваць, культываваць, кансультаваць, кантактаваць, кваліфікаваць, каталізаваць, кантраляваць, ліквідаваць, экспартаваць.

Правілы правапісу ў (нескладовага) і у (складовага)

Правіла 1. Нескладовае ў пішацца згодна з беларускім літаратурным вымаўленнем пасля галосных:

1) пры чаргаванні у з ў:

– на пачатку слова, незалежна ад яго паходжання (калі гэта слова не пачынае сказ і перад ім няма знакаў прыпынку): на ўвесь дзень (ад усіх), моцны ўдар (ад удару), хацела ўзяць (хацеў узяць), сонца ўзімку (месяц узімку), крыкі “ўра” (крык “ура”), для ўніята (з уніятам), ва ўніверсітэце (перад універсітэтам), за ўніверсамам (з універсама), прыёмка ўтылю (з утылю); на ўзвей-вечер (сцяг узвіўся), ледзь ўчу ў (раптам учуў);

– у сярэдзіне слова пасля галосных: паўза, маўзер, каўчук, аўкцыён, аўдыенцыя, аўдыякасета, аўра, джоўль, клоўн, раўнд, раўт; Заўралле, Оўэн;

Заўвага. Злучок і двукоссе знакамі прыпынку не з’яўляюцца і не ўплываюць на правапіс ў: жанчына-ўрач, хлопцы-ўмельцы. Часопіс “Полымя” ўзнагародзілі.

2) пры чаргаванні л з ў: даў (дала), мыў (мыла), казаў (казала), змоўклі, воўк, шоўк, поўны, коўзкі, маўляў, моўчкі, паўпрэд, паўметра, боўтаць.

Заўвага. Чаргаванне л-ў у большасці неславянскіх слоў і некаторых славянскіх словах не адбываецца: балкон, кол, вол, анёл, выстрал, скандал, вэрхал, палка, памылка, палкоўнік, сеялка, алкаголь, Алдан, Алжыр, Албанія, Волга, Валдай, Балгарыя і інш.

3) пры чаргаванні в з ў: лаўка (лава), крыўда (крывы), зноўку (новы), аўса (авёс), байькаў (бацькавы), кроў (крыві), любоў (любові), кароў (карова), гатоў (гатоувы), аўчына, маўр, аўторак, каўбой, Саўмін, Аўстрыя, Аўдоцця,

Аўрора, Каўказ. Боўш, Роўда, аўгіевы стайні, але: краіна Влахія, краіна В’етнам, рэчка Влтава, армія В’етконга.

Правілі зычных

Правіла 1. Асіміляцыйныя змены на пісьме не перадаюцца. Вымаўляем ‘рыпка’, ‘просьба’, ‘пяшчынка’, ‘сяцьце’, ‘нарэсьце’, ‘моск’, ‘дошч’, а пішам: рыбка, просьба, пясчынка, сядзьце, нарэжце (хлеба), мозг, дождж. Напісанне гэтых літар ажыццяўляецца ў адпаведнасці з агульным правілам беларускай арфаграфіі: каб вызначыць напісанне слова, трэба так змяніць яго або падабраць роднаснае слова, каб пасля невыразнага зычнага стаяў галосны або санорны: арабскі — арабы, дзядзька — дзядзечка, рыбка — рыбак, просьба — прасіць, сядзьце — сядзецц, нарэжце — рэжу, брусчатка — брусок, разносчык — разносіць, дождж — дажджы, дзед — дзеду, малодшы — малады, грыб — грыбы.

Правіла 2. У корані асобных слоў уласнабеларускага паходжання, у якіх зычныя с,ш нельга паставіць у моцную пазіцыю (перад галосным або санорным), перадача іх на пісьме адпавядае вымаўленню: воск — вашчыць, піск — пішчаць, блеск — блішчаць, густы — гушчар, хрысціць — хрышчоны; нашчадак, нішчымны, пяшчота, рошчына, ушчуваць, ушчыкнуць, ушчэнт, ушчаміць, шчасце, шчодры і вытворных ад іх.

Аб правапісе галосных у запазычаных словах

Правіла 1

Спалучэнне йэ незалежна ад націску і месца ў слове перадаецца адной літарай е: Емен, еменец, еменскі, еці, Ена, Елаўстон (параўнайце з рускай мовай: Йемен, йеменец, йеменскі, йеці, Йена, Йеллоустон); канвеер, Феербах, фэе.

Правіла 2

Спалучэнне йа на пісьме перадаецца:

* літарай я — у пачатку слова і пасля галосных: Якаці, Маямі, параноя, секвоя (параўнайце ў рускай мове: Йакаіти, Майами, паранойя, секвойя);

* літарамі бя — пасля зычных л,с,ц (мяккага), дз і непрыставачных н і з: мільярд, Касьян, мадзьяр, каньяк; знакамі ‘я — пасля астатніх зычных: саф’ян, п’яўка, сям’я.

Памятай!

1. Калі пасля і (ы) вымаўляецца гук у, то на пісьме ён заўсёды перадаецца літарай у (ў): іўдаізм, акварыум, дыўрэз, калегіум, опіум, радыус, сімпозіум, трыумвірат, трыумф, але: Геніюш.

2. Устаўны гук й не развіваецца ў спалучэнне “ і(ы)+ галосны” на стыках марфем або частак складаных слоў неславянскага паходжання. У такіх выпадках пасля глосных і (ы) пішуцца літары а,о,э:

Бі...- прыстаўка, якая абазначае “які складаецца з дзвюх частак, які мае дзве прыкметы”: біакс;

Ды...- прыстаўка, якая абазначае “двойчы”, “двайны”: дыаміны, дыамафос, дыол, дыоптрыка;

Полі...- першая састаўная частка складаных слоў, якая ўказвае на мноства, рознабаковы, складаны састаў чаго-небудзь: поліагрэгатны, поліалефіны, поліаміды, поліартрыт;

Тры...: трыэдр;

Гумі...: гуміарабік (смала трапічных акацый, якая лёгка раствараецца ў вадзе і выкарыстоўваецца ў медыцыне, тэкстыльнай прамысловасці і інш.).

Значную цяжкасць выклікае **правапіс спалучэнняў галосных** у запазычаных словах. Звязана яна з тым, што правапіс такіх слоў лёгка зблытаць з адпаведным напісаннем у рускай мове. А яшчэ з тым, што словы гэтыя ў асноўным тэрміны або лексічныя адзінкі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя паняцці, таму мы іх рэдка чуем і, адпаведна, не можам напісаць граматычна. Паўторым сёння асноўныя моманты, звязаныя з напісаннем такіх слоў.

Правіла 1.

Спалучэнне галосных іо можа знаходзіцца пад націскам і не пад націскам у пачатку слова, сярэдзіне і на канцы.

*У пачатку слова пад націскам (у тым ліку і пабочным) яно перадаецца ў беларускай мове нязменна – літарамі іо: іон, іонны, Іосіф, іонаабмен, іонаабменны. Не пад націскам у адпаведнасці з законам акання – літарамі іа (у тым ліку і на канцы слова ыа): іанізацыя, Іанічнае мора, іанасфера, Іаланта, Іаан; Токіа, сальфеджыя, імпрэсарыя (у трох апошніх словах і падобных да іх раней пісалася іо).

*У сярэдзіне слова пад націскам яно перадаецца літарамі іё (ыё), не пад націскам –ія (ыя): кіёск—кіяскёр, легіён—легіянер, бібліёграф—бібліяграфія, патрыёт—патрыятычны, біёлаг—біялогія, Ліёзна, Ліён, рацыяналізатар.

Правапіс прыстаўных гукаў

Да прыстаўных галосных у беларускай мове адносяцца гукі і,а, якія не маюць самастойнага марфемнага статусу, а з’яўляюцца часткай кораня.

Правапіс прыстаўных і,а ў сучаснай беларускай мове адносіцца да нястрогай арфаграфічнай нормы, якая распаўсюджваецца на невялікую групу слоў і залежыць ад месца слова ў сказе, ад знакаў прыпынку ў сказе, а ў паэтычнай мове – ад вершаванага памеру і рыфмы.

Прыстаўная літара “і”

Правіла 1. Прыстаўная літара і заўсёды пішацца ў пачатку невялікай групы слоў славянскага паходжання перад спалучэннямі зычных, першы з якіх м: імгла, імжа, імжыць, імгненне, імклівы, імхі.

Правіла 2. У пачатку невялікай групы слоў славянскага паходжання перад збегам зычных, які пачынаецца з р,л, калі слова з такімі спалучэннямі зычных знаходзіцца:

* у пачатку сказа: Іржой пакрылася жалеза. Ільняное палатно было прыгожым;

Правапіс літар е, ё, я ў складаных словах

Іх напісанне таксама абапіраецца на правіла “якання”.

1. Злучальная галосная е ў складаных словах пішацца:

* калі націск у другой частцы складанага слова падае не на першы склад: боепрыпасы, зернебабовы, вуглепрамысловасць, жыццеапісанне, землекарыстанне;

* незалежна ад націску, калі другая частка пачынаецца з ў (нескладовага): зернеўборачны, землеўласнік, своеўладнік, усеўладны, вогнеўстойлівы, вільгацеўстойлівы, землеўпарадкаванне, усеўкраінскі, хмелеўборка.

2. Злучальная галосная я пішацца толькі ў першым складзе перад націскам: баяздольны, краявід, зернясховішча, сталявар, земляроб, жыццярадасны, ценялюбны, крывятворны, глыбінямер.

3. У першай частцы складаных слоў заўсёды пішацца літара я ў наступных выпадках:

* у першым складзе перад пабочным націскам, калі асноўны націск падае не на першы склад другой часткі складанага слова: Вялікабрытанія, вялікадзяржаўны, вялікагаловы, вялікафарматны, бярэнаўкладчык, нядобразычлівы;

Да выключэнняў з правіла “якання” адносяцца словы, у якіх незалежна ад націску заўсёды пішацца літара е, і словы, у якіх незалежна ад націску заўсёды пішацца я.

Правіла 1. У вялікай групе слоў неславянскага паходжання літара е пішацца заўсёды і не залежыць ад месца націску: апетыт, балерына, бензінавы, бюлетэнь, веранда, калектыў, склероз, легальны, медаль, метровы, пляяда, перспектыва. У тым ліку і ўласныя назоўнікі: Бетховен, Еўропа, Егіпет, Палесціна. Напісанне такіх слоў ажыццяўляецца згодна з традыцыйным прынцыпам беларускай арфаграфіі.

Правіла 2. Пасля заднеязычных г', к', х' літара е таксама не чаргуецца з літарай я: гектар, геройскі, гербарый, кедроўнік, кераміка, кефаль, кефір, хейсур, Генадзь, Герасім, Кедышка, Македонія, Херсон (выключэнні складаюць словы з этымалагічнымі — звязанымі з паходжаннем слова — напісаннямі літары я: гяур (іншаверац у масульман), кырыз (ёмістасць для збірання падземных вод), Гянджа, Кяхта, Хямяляйнэн).

Правіла 3. Часціца не і прыназоўнік без пішуцца заўсёды нязменна: не быў, не браў, не ідзе, без меры, без жартаў, не спыніць, без прычыны, не без вынікаў, не без работы.

Калі не і без становяцца прыстаўкамі, то яны ўжо падпарадкоўваюцца агульнаму правілу “якання”: недалёкі, нядоўга, бескарысны, бязмежны, бязногі, бясхлебца.

Літара Ё ў беларускай мове

Спецыфічная для беларускай мовы літара ё таксама мае свае правілы правапісу.

І першае з іх – над літарай ё заўсёды ставяцца дзве кропкі (у рускай мове можна не ставіць). Гэта тыповая для вучняў памылка сустракаецца не толькі ў дыктантах ці творчых работах, але і ў ЦТ, хаця складальнікі тэстаў

заўсёды папярэджваюць аб гэтым у пачатку часткі “Б”, дзе адказы трэба запісваць словамі.

Другое, не менш важнае правіла— літара ё заўсёды пішацца над націскам амаль ва ўсіх словах беларускай мовы ў пачатку, сярэдзіне і на канцы слоў незалежна ад іх паходжання: ёг, ёлкі, ёмістасць, вёска, клёцкі, сёння, дзённік, галлё, маё, валлё, Ёсіп, Ёська.

Не пад націскам літара ё захоўваецца толькі ў трох выпадках:

* у словах, утвораных ад ёд і ёт: ёдаваны, ёдапірын, ёдаформ, ётаваныя галосныя, ётаванне, ётацыя;

* у словах радыё і вытворных ад яго складаных словах: радыёантэна, радыёаматар, радыёграма, радыёспорт, радыёперадача, радыёхвалі;

* у канцы неславянскіх прозвішчаў і геаграфічных назваў ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем: Куэльё, Верок’ё, Пітэр Мэё.

Варта памятаць!

У словах тыпу радыёактыўнасць, радыёбіялогія, радыяхімія, радыялогія літары е,я з’яўляюцца злучальнымі. Першая частка гэтых слоў – назва хімічнага элемента радый.

Іх трэба адрозніваць ад слоў, дзе першая частка радыё.

Выключэнні пры перадачы на пісьме націскных літар о, э пры пераходзе іх у а ў ненаціскным становішчы

1. Ненаціскныя гукі о, э перадаюцца літарамі о, э ў некаторых нешматлікіх словах, якія належаць да часціц і выклічнікаў: ого, о-го-го, эге, эге-ге.

2. Ненаціскны гук э не пераходзіць у а ў вялікай групе слоў неславянскага паходжання (у тым ліку і ўласныя назвы). На пісьме ён перадаецца літарай э:

* у пачатку слоў: элемент, экзамен, эвакуацыя, экватар, экспанат, электрон, Эверэст, Эльбрус, Эўклід, Эдмундаўна;

*у сярэдзіне і канцы слоў: асэнсаваць, пераасэнсаваць, асэнсаванне, гардэроб, ордэн, дэлегат, дэзерцір, крэдыт, антрэсоль, рэвізор, цэмент, андантэ, каноз, Амстэрдам, Жэнева, Морзэ;

*ва ўласных назвах з ненаціскнымі фіналямі (хвосцікамі) –эль, –эр: Ландэр, Лютэр, Одэр, Юпітэр, Пітэр, Шродэр, Шнайдер, дэ Костэр. Літара э захоўваецца і ў вытворных ад іх словах: юпітэрны, лютэранства;

* у словах, дзе спалучэнне гукаў –эр-, –эль- знаходзіцца ў сярэдзіне: брудэршафт, брудэргаўз, ватэрпола, ватэрпаліст, унтэр-афіцэр, зондэр-каманда, або пад націскам: партэр.

Правіла напісання літары “о”

Літара “о” ў беларускай мове пішацца толькі пад націскам:

- у пачатку, сярэдзіне і канцы ўсіх слоў славянскага і неславянскага паходжання: одум, окаць, оптам, ордэн, офіс, Оксфард, Орша, аднойчы, адолець, вячоркі, клоун, марозны, школьны, даміно, кіно, трыко, сцябло, назло, вядро, метро, бярвяно;

- па традыцыі ў словах, часткі якіх пішуцца праз злучок: нон-стоп, поп-мода, поп-музыка, хот-дог, рок-н-рол, фок-мачта, фок-рэя;

- у словах з прыстаўкай обер..., пры дапамозе якой утвараюцца назоўнікі, што абазначаюць пасады, чыны (старшы, галоўны): обер-майстар, обер-кандуктар, обер-пракурор, обер-афіцэр, обер-лейтэнант.

Памятай!

Каб правільна напісаць у слове літары “о” ці “а”, неабходна ведаць, як гэта слова вымаўляецца. Ёсць шэраг слоў, напісанне якіх трэба проста запомніць. Гэта словы аглобля, аптовы, бобслей, жніво, ноздра, сабораванне (адно з таінстваў хрысціянскай царквы: чытанне малітваў, памазанне ялеем цяжкахворага або паміраючага чалавека), фольга, хаос, царква і іншыя. Варыянтнае вымаўленне і напісанне такіх слоў лічыцца памылкай.

У другіх выпадках назіраецца варыянтнае нарматыўнае вымаўленне гукаў о, а, э і адпаведнае напісанне літар “о”, “а” (э) у адным і тым жа слове. Але, як сведчыць моўная практыка, такія словы ўжываюцца ў літаратурнай мове аднолькава часта і таму не лічацца памылковымі. Яны называюцца акцэнталагічнымі ці арфаграфічнымі варыянтамі (дублетамі): абкантаваны і абкантованы, абламаны і абломаны, стальмах і стэльмах, вакол і вокал, дабудаваны і дабудованы, завербаваны і завярбованы, загарадка і загародка, засаўка і засоўка, канавязь і коनावязь, маразы і марозы, махавы і мохавы, навалочка і навалачка, наломаны і наламаны, нараўне і нароўні, падкаваны і падкованы, пабудаваны і пабудованы, прамень і промень, прасека і просека, прыходскі і прыхадскі, раніцай і раніцой, угару і ўгору, царкоўнапрыходскі і царкоўнапрыхадскі.